

Лариса КУПЧИНСЬКА (Larysa KUPCHYNSKA)

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника

Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv

ORCID ID 0000-0001-6461-4819

oklarysa@gmail.com

„Обрядова війна” 1860-х років на західноукраїнських землях і церковне малярство

**„Cereimonial War” of the 1860s in the western Ukrainian lands
and church painting**

The article investigates into the influence of the „ritual war” of the 1860s on the formation of an authentic center of church painting in the western Ukrainian lands of the second half of the nineteenth century by the example of the creative life of prominent artists. Much attention is paid to one of the consequences of the 1855 concordat between Austria and the Vatican, which was the „ritual war” of the Greek Catholic Church in the 1860 s. The long-term activity of the clergy to purify the Greek rite in the Greek Catholic Church is detailed. The role of artists in the development of church painting and the individual approach of Oleksandr Rachynskyi, Kornyl Ustianovych and Kornyl Romanovskyi to rethinking the traditions of Ukrainian icon painting of past centuries is revealed. It is proved that by studying the history of Ukrainian and Western European art they contributed to a new approach to pictorial-compositional and figurative-semantic solutions of church painting, they rethought ancient traditions with due regards to the requirements of their time.

Key words: „ritual war”, Greek Catholic Church, artist, church painting, traditions, innovation

У статті на прикладі творчої діяльності провідних митців розглянуто вплив „обрядової війни” 1860-х років на формування самобутнього осередку церковного живопису західноукраїнських земель другої половини XIX ст. Велику увагу присвячено одному з наслідків конкордату 1855 р. між Австрією і Ватиканом, яким була „обрядова війна” греко-католицької церкви 1860-х років. Конкретизовано багатолітню діяльність духовенства у напрямі очищення грецького обряду в греко-католицькій церкві. Розкрито роль митців у розвитку церковного живопису та індивідуальний підхід Олександра Рачинського, Корнила Устияновича і Корнила Романовського до переосмислення традицій українського іконопису минулих століть. Доведено, що вони шляхом вивчення історії українського і західноєвропейського мистецтва сприяли новому підходу до

живописно-композиційних і образно-змістових вирішень церковного малярства, вони переосмислили давні традиції відповідно до вимог свого часу.

Ключові слова: „обрядова війна”, греко-католицька церква, митець, церковне малярство, традиції, новаторство

Церковний живопис України має свою тисячолітню історію, яка посідає окреме місце в європейській і світовій культурі. Однак сьогодні не можна вважати його ґрунтовно дослідженим. Поза увагою мистецтвознавців все ще залишаються окремі іконописні осередки і школи, а також спадщина багатьох іконописців і монументалістів. Сучасні напрацювання і пріоритетні напрями вивчення українського церковного живопису минулих століть, спрямовані на виявлення і систематизацію пам'яток, опрацювання іконографії, характеристику діяльності митців, актуалізували також проблему створення цілісного уявлення про його розвиток у контексті суспільно-політичних і культурних явищ того чи іншого періоду. Вони увиразнили необхідність аналізу церковного малярства західноукраїнських земель другої половини ХІХ ст. із врахуванням віхових його історичних чинників. Відсутність аналітичних праць з цього питання спричинилася до вузького розуміння тогочасного мистецького процесу краю.

Метою статті є розкрити вплив „обрядової війни” 1860-х років на формування самобутнього осередку церковного малярства західноукраїнських земель другої половини ХІХ ст. на прикладі творчої діяльності провідних митців часу. Для її досягнення визначено першочергові завдання: на конкретному фактологічному матеріалі висвітлити першопричини і характер „обрядової війни” на західноукраїнських землях у 1860-х роках, показати її значення у формуванні іконописної школи краю другої половини ХІХ ст., простежити індивідуальний підхід іконописців до вирішення актуальних проблем часу. Поставлені завдання стали визначальними у використанні методів порівняння і синтезу, а також методу мистецтвознавчого аналізу.

7 березня 1849 р. за допомогою армії австрійський уряд розпустив Райхстаг у Кромержижі. Це мало принести повну перемогу монархічно-консервативним силам Австрії. У цей час великої популярності набула думка, що захистом від революції є католицька церква. Розгорнулася широкомасштабна праця щодо її зміцнення. Питання актуалізувалося на початку 1850-х років. 2 грудня 1851 р. імператор Франц-Йозеф доручив міністру освіти і віровизнання Лео фон Туну-Гогенштайну (L. von Thun-Hohenstein) розпочати переговори з Папою Пієм ІХ. Їхнім результатом стало підписання 18 серпня 1855 р. конкордату. Згідно з ним церква, яка отримала багато прав і переваг, переходила під захист держави, яка вимагала належного ставлення до неї усього суспільства.

Конкордат між Папою римським і Австрією надавав католицькій церкві національно-демократичного характеру. Особливо яскраво він проявився на теренах багатьох слов'янських народів. Договір відіграв також вагому роль

в історії українського народу. Для українців упродовж багатьох століть обряд залишався вагомим чинником духовності. Приналежність українського населення Австрії до греко-католицької церкви означала не лише релігійну відмінність, але й національну самобутність. Обрядовість національної церкви на західноукраїнських землях була своєрідною протидією асиміляції, гарантом збереження української культури і народних традицій.

Розуміння історичного значення змін у становищі церкви заклав митрополит Михайло Левицький. 8 травня 1818 р. під його головуванням відбувся перемишльський Синод, ухвалою якого було сприяти оновленню церковно-релігійному життю краю. Працюючи над її вирішенням, митрополит дбав про покращення становища священників, заснування окремих єпархій для Станіславівського, Коломийського і Чортківського округів, а також Буковини, велику увагу приділяв шкільництву. Під час його перебування на престолі у середовищі духовенства активізувалося обрядове питання, духовним батьком якого був Володимир Терлецький. Під його впливом священники західноукраїнських земель у 1850-х роках актуалізували увагу щодо очищення грецького обряду. Відсутність у цей час наукового обґрунтування реформ спонукали до заборони митрополитом М. Левицьким будь-яких змін в обряді¹.

Суспільно-політичні події 1848 р. засвідчили реальність національно-культурного відродження на західноукраїнських землях. Національний рух очолив Григорій Яхимович, який у 1861 р. посів митрополичий престол. Важливою сферою його діяльності стало церковно-релігійне життя. З усією відповідальністю він поставився до проблеми очищення грецького обряду у греко-католицькій церкві. Завдяки йому було створено окрему обрядову комісію, до якої увійшли Іван Наумович, Маркелл Попель, Михайло Малиновський та інші. До її завдань входило: „Все належито розсмотрѣти и соотвѣтныи предложенія сдѣлати, въ цѣли очистки нашего обряда отъ примѣсей, взятыхъ съ временемъ изъ латинского обряда”². Прихильники обрядової реформи групуватися навколо львівської газети „Слово”³, перший номер якої вийшов 25 січня 1861 р. У результаті матеріали, поміщені на її сторінках, у повній мірі розкривають „обрядову війну” того часу⁴. Серед них окреме місце займають статті, присвячені церковному мистецтву. Вступом до обрядової кампанії часопису „Слово” слід розглядати публікацію невідомого автора, який, правдоподібно, походив із середовища духовенства, під заголовком „Изъ Подолья”⁵. У ній підняте питання

¹ К. Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: на підставі споминів*, Львів 1926, с. LXXIV–LXXV.

² Д. Вѣнцовский, *Григорій Яхимовичъ и современное русское движеніе: очеркъ*, Львовъ 1892, с. 78.

³ Я. Гординський, *До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих рр. XIX в.*, Львів 1917, с. 74.

⁴ *Ibidem*, с. 65.

⁵ *Изъ Подолья* [в:] „Слово”, чис. 51, Львів 1861, с. 284–285.

про очищення грецького обряду в греко-католицькій церкві від латинських інновацій і розкрита багатоаспектність проблеми. До першочергових завдань автор відніс обов'язкове встановлення в церквах іконостасів, які є „знаменієм восточного обряду, где изъображена має бути цѣлая исторія священна”⁶. Наголошуючи на оздобленні українських храмів, автор висловив негативне ставлення до наявності в їхньому інтер'єрі ікон „въ обрядѣ нашомъ доселѣ не знаныхъ”⁷. Стаття „Изъ Подолья” доводить, що на початку 1860-х років на західноукраїнських землях особливо наголошувалося на питанні розвитку церковно-мистецької сфери життя народу в напрямі розкриття її питомо-національних рис, підставою для яких є традиції української іконописної школи.

До найвагоміших виступів на сторінках газети „Слово” в 1861 р. належить публікація Івана Наумовича⁸, який акцентував увагу на рівності греко-католицької і римо-католицької церков, підтвердженій патентом цісаря Франца Йозефа від 1849 р. і Конкордатом між Австрією і Ватиканом від 1855 р. Притому він зазначив, що східний обряд не потребує виправлень чи доповнень, лише загального відродження. Його думку невдовзі розвинув Йосафат Кобринський⁹. Доводячи необхідність пояснення широкому загалу краси і змісту всіх складових частин грецького обряду, він окреме місце відвів популяризації давніх пам'яток мистецтва, які зберігалися у храмах: „Старинные памятники нашего краю сохранены преимущественно въ церквахъ; въ церквѣ сосредоточалось житіе народа за самостоятельного быту политичного, як и по его утратѣ. [Треба намагатися] о знятіе изъображеній найстаршихъ церквей, въ стилѣ византійскомъ созданныхъ, ихъ пляну, внѣшного вида, внутреннего устроения, образѣвъ, иконостасѣвъ, яко именно церквей въ Рогатинѣ (1440 г.), Галичу, Богородчанахъ”¹⁰. За словами автора, результати проведеної таким чином роботи мали сприяти становленню на західноукраїнських землях іконописної школи, яка би базувалася на здобутках українського мистецтва XV–XVII ст.

Заклики провідних діячів отримали відгуки серед широких верств населення. У газеті „Слово” з'явилося багато дописів, які містять описи церков західноукраїнських земель і наявних у них пам'яток. Вони засвідчують тяжіння суспільства до вивчення церковного мистецтва попередніх століть, розкривають формування у 1860-х роках фактологічної і в значній мірі теоретичної бази іконопису. З багатьох виділяється стаття, присвячена питанню побудови та оздоблення міської церкви Преображення Господнього у Львові¹¹. Її автор, який підписався криптонімом „М. О.”, запевняє, що „духъ времени, просвѣтившій

⁶ *Ibidem*, с. 284.

⁷ *Ibidem*, с. 284.

⁸ І. Наумович, *Изъ Перемышлянь* [в:] „Слово”, чис. 53, Львів 1861, с. 291–292.

⁹ Еремій Русинь [Й. Кобринський], *Чого маємъ желати? Отъ Коломыи* [в:] „Слово”, чис. 32, 33, 46–48, Львів 1861, с. 190, 194, 264–265, 268, 271–272.

¹⁰ *Ibidem*, чис. 33, с. 194.

¹¹ О. М., *Львовъ 27 Октоврія 1861* [в:] „Слово”, чис. 78, Львів 1861, с. 395.

нас точнішим познаньєм нашого святого восточного обряду, [який є] сильніший, нежели тьма минушого долголѣтного рабства и невѣжества”¹² сприятиме побудові церкви, яка стане зразком грецького обряду на теренах Галичини. Це загалом було нове слово у тодішній літературі.

Значна кількість статей, які були опубліковані в газеті „Слово” у 1861 р. і торкалися обрядових питань, засвідчила, що вони набули вагомого значення у греко-католицькій церкві того часу. Їх налічувалося декілька десятків. Проте більшість із них вирізнялася дріб’язковістю. Поясненням ситуації, що склалася, є стаття І. Наумовича „О дѣлахъ для Руси основныхъ”¹³. Автор стверджував, що думки, які стосувалися грецького обряду, відрізнялися „мало не въ каждой парохіи”¹⁴. Це стосувалося також іконопису та стінопису. З початком 1862 р. у статті „Еще одно слово о нашемъ обрядѣ”¹⁵ невідомий для нас автор акцентує увагу на тому, що священники радяться між собою відносно ікон, які саме з них мають знаходитися у церкві, а які вилучатися з неї. На їхню думку, у храмах могли залишатися дешеві ікони, намальовані відповідно до грецького обряду, які привозилися з Мюнхена, продавалися у Ставропігійському інституті, чи виконувалися маловідомими митцями. У той же час вони обговорювали дорожчі ікони, які можна було замовити у вихованців мистецьких шкіл Кракова, Відня, або ж Риму, а саме у Корнелія Шлегеля і Костянтина Дзбанського. Причиною такої ситуації була праця обрядової комісії. Переконливим доказом є стаття І. Наумовича „Якого роду суть измѣны и отклоненія отъ прежнихъ употребляемыхъ у насъ обрядовъ при Богослуженію?”¹⁶, у якій наведенні її підсумки. Лиш обмовившись про ухвали Замойського синоду 1720 р. і апелюючи до послання львівського єпископа Петра Білянського від 1788 і 1795 років і до листа холмського єпископа Порфирія Важинського до єпископа П. Білянського від 1796 р., її автор проявив певну необізнаність з історією греко-католицької церкви на західноукраїнських землях щодо основ її обряду в іконописі. У статті немає богословського та наукового трактування іконообразу. Звертаючись до питання виконання ікон для церков, І. Наумович обмежився лише цитатою з послання єпископа П. Білянського від 1788 р.: „Образы засуваючіися одинъ на другій [...] уважано яко противное чистотѣ обряда нашего”¹⁷. Звідси можна зробити висновок, що активність священників на місцях („знизу”) була не завжди підкріплена чітко визначеною програмою дії духовної ієрархії.

¹² *Ibidem*.

¹³ І. Наумович, *О дѣлахъ для Руси основныхъ: изъ Перемышлянь* [в:] „Слово”, чис. 69–71, Львів 1861, с. 357–358, 361, 365–367.

¹⁴ *Ibidem*, чис. 69, с. 357.

¹⁵ *Еще одно слово о нашемъ обрядѣ* [в:] „Слово”, чис. 1, Львів 1862, с. 2.

¹⁶ І. Наумович, *Якого роду суть измѣны и отклоненія отъ прежнихъ употребляемыхъ у насъ обрядовъ при Богослуженію?* [в:] „Слово”, чис. 24–29, Львів 1862, с. 93–94, 97–98, 101–102, 105–106, 109–110, 113–114.

¹⁷ *Ibidem*, чис. 28, с. 109.

Ці тенденції мали перспективу перерости у масові самовільні зміни обряду в церквах західноукраїнських земель.

Зупинив це вихід 10 січня 1862 р. першого послання галицького митрополита Григорія Яхимовича¹⁸, в якому заборонялися будь-які нововведення в обряд. У цьому митрополита підтримали інші українські громадські діячі. Подібне послання видав 15 січня 1862 р. перемишльський єпископ Тома Полянський. Головний їхній зміст відповідав переконанням Лева Трещаківського. За рік до появи послань в одній із своїх статей він наголосив на необхідності створити плани церков, які лише за умов схвалення владикою становитимуть основу для зведення храмів на західноукраїнських землях. У той же час священник закликав дозволяти малювати ікони митцям, які поважають традиції і мають відповідну мистецьку освіту¹⁹. У 1862 р. із вимогами митрополита погодився Володимир Терлецький, який у проповіді, виголошеній у монастирській церкві св. Онуфрія у Львові й опублікованій у газеті „Слово”, наголосив на актуальності дослідження обряду греко-католицької церкви, зокрема давнього іконопису на західноукраїнських теренах, його популяризації, яке виражатиметься насамперед у строгому збереженні традицій²⁰. Після публікації послання І. Наумович виступив із закликом прийняти з рук митрополита „тую чашу горести безъ роптанія”²¹. Українські діячі зрозуміли значення церковного мистецтва, в тому числі іконопису, на шляху до піднесення і самоствердження української культури.

Проблема ставлення до церковного канону і традицій в умовах утвердження національної церкви привернула увагу Ватикану. В червні 1862 р. у часописі „Слово” було опубліковано Окружне послання Папи Пія IX від 8 квітня 1862 р. і Пастирське послання митрополита Григорія Яхимовича від 25 травня 1862 р.²², в яких наголошується на необхідності конгрегації, яка займатиметься справами грецького обряду на теренах Галичини. Папа Пій IX стверджував, що східний обряд служить примноженню „достоинства, величія, красоти и блеска католической Церкви”²³. Доволі важливим стосовно цього є звернення Ватикану до людей обізнаних із проблемою грецького обряду, з такими його зовнішніми виявами, як іконопис, та прохання залучити до праці над його відродженням.

¹⁸ G. Jachimowicz, *Venerabili Archidioecetano saeculari et regulari Clero salutem in Domino [Od archidioecesanum saecularem et regulari clerum litterae pastorales]*, Leopoli 1862.

¹⁹ Трещаківський [Л. Трещаківський], *Изъ Городка* [в:] „Слово”, чис. 93, Львів 1861, с. 454; чис. 13, Львів 1862, с. 50.

²⁰ [В. Терлецький], *Проповѣдь Пр. О. Володимира Терлецкого, сказанная на дню 27. Юлія (7. Авг.) с. г. въ церкви св. Онуфрія во Львовѣ* [в:] „Слово”, чис. 66, 67, Львів 1862, с. 259–261, 263–265.

²¹ И. Наумовичъ, *Перемышляне 27. Сѣчня* [в:] „Слово”, чис. 9, Львів 1862, с. 34.

²² *Окружное посланіе Е. Святости Пія IX до Восточныхъ, съ Престоломъ Римскимъ соединенныхъ Архіереевъ, и пастырское посланіе Его Превосходительства Митрополита Галицкаго и Архієпископа Львовскаго Григорія Бар. Яхимовича* [в:] „Слово”, чис. 45, 46, Львів 1862, с. 175–176, 179–181.

²³ *Ibidem*, чис. 45, с. 175.

Папське брєве скріпило недоторканість обряду греко-католицької церкви і його невід’ємної складової – малярства. Активна участь провідних українських діячів у церковно-обрядових справах, підтримка їхніх домагань у Ватикані, відображені на сторінках часопису „Слово”, стали першим кроком на шляху до оформлення у другій половині XIX ст. української богословської школи на західноукраїнських землях, організації та естетичної націленості діяльності її представників, а відтак і до формування іконописної школи.

До середини 1863 р. у газеті було вміщено 114 статей (важливіших), присвячених церковно-обрядовим і релігійно-культурним справам Галичини²⁴. Згодом редакція більше уваги приділяла політичним проблемам. Питанню Конкордату попри його значення в історії української культури, часопис, за нашими підрахунками, присвятив лише одну статтю²⁵. З початком 1864 р. у газеті головно можна натрапити на дописи інформативного характеру. В них повідомлялося про зведення і облаштування храмів у грецькому обряді в окремих селах. Поряд із цим друкувалася інформація про храми на Східній Україні, передусім у Києві²⁶.

На початку 1860-х років обрядовий рух охопив широке коло духовенства. Газета „Слово”, яка публікувала все нові статті, надала йому значення головного національного питання. До нього долучалася світська інтелігенція. Зацікавлення до обрядової справи виявляла також молодь. Усе відбувалося у час, коли галицький напрям зайняв вагоме місце у зовнішній політиці Росії. Російська імперія активно пропагувала себе єдиним рятівником слов’янських народів. Добре розуміючи, що „слов’янське питання” є слабкою ланкою Австрії, російська влада багато зусиль докладала для налагодження співпраці зі слов’янофілами. Своєрідну роль у цих взаєминах відіграв священик російської місії у Відні Михайло Раєвський, який активно популяризував проросійські погляди серед українців Австрії. У 1862 р. виникла ідея організувати в Москві Етнографічну виставку, до проведення і відкриття якої у 1867 р. долучилося багато діячів західноукраїнських земель. У 1867 р. відбувся Слов’янський з’їзд, під час роботи якого повсякчас у формі слов’янської солідарності демонструвалася зацікавленість Росії Галичиною. Проросійська агітація турбувала австрійську владу. Але на заявлені докори Російська імперія відповідала категоричним запереченням, оскільки формально вона до цього не була причетна²⁷.

Після придушення польського повстання 1863 р., російська влада запросила греко-католицьких священників з Галичини на Холмщину і Підляшшя

²⁴ Я. Гординський, *Ор. cit.*, с. 65.

²⁵ О. Конкордіу [в:] „Слово”, чис. 87, Львів 1864, с. 341–342.

²⁶ *Изъ Киева* [в:] „Слово”, чис. 25, Львів 1864, с. 99.

²⁷ С. В. Олійник, *Російські благодійні товариства як інструмент реалізації галицького напрямку зовнішньої політики імперії Романових (друга половина XIX – початок XX ст.)* [в:] „Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична”, вип. XIV, Кам’янець-Подільський 2018, с. 107.

з метою послабити вплив польських настроїв на українців, що там проживали. У 1864 р. на сторінках газети „Слово” було надруковано 40 статей і заміток про Холмщину²⁸. У вересні 1864 р. у ній появилася така інформація: „Въ цѣли поднесенія падающей уніятской церкви въ Холмской діецеzii старалось росс. правительство у центральныхъ властей австрійскихъ о то, абы уніятскимъ священникамъ въ Галичинѣ, отличающимся образованностью по дѣламъ своего званія, дозволено было въ данныхъ случаяхъ переселяться въ Холмскую епархію подѣ условіями, якіи для тамошняго духовенства вообще существуютъ. Нынѣ доведѣмся, що австрійское правительство рѣшилось таковыи дозволенія поединокимъ священникамъ въ Галичинѣ на данныйъ случай удѣляти”²⁹. Початок еміграції припадає на 1867 р. У 1868 р. до Холму виїхав генеральний вікарій львівської митрополії Михайло Куземський, який у тому ж році став холмським єпископом.

„Обрядова війна” в різних формах отримала відображення у творчості багатьох митців. Окрему групу становлять ті, хто разом із священниками виїздили на Холмщину і Підляшшя. У числі перших емігрантів у літературі згадується Анастасій Шанковський. Його як інженера запросили для будівельних і малярських робіт при місцевих церквах³⁰. У листі від 27 лютого 1863 р. він зазначає, що хоче переїхати „при удобномъ случаю на лучшее мѣсто въ Россію, чтобы скорѣй можно dospѣть своей цѣли и осѣвши постоянно въ Галицкой Руси дѣйствовать въ пользу нашихъ”³¹. Автор листа не мав наміру залишатися в Росії, а їхав туди з метою заробити гроші, щоби потім жити в Галичині. Правдоподібно, що такі плани виношували інші митці. З літературних джерел відомо, що у 1865 р. там працював Олександр Рачинський. Для дієцезіальних шкіл Холмщини він виконав декілька ікон: „Пресв. Богородиця з Дитям”, „Христос-Учитель поміж дітей”, „Слов’янські апостоли св. Кирило і Мефодій”³². Їхню характеристику можна почерпнути лише з коротких заміток у періодичних виданнях: „Образы то истинно превосходны що-до малярского искусства, а весь ликъ ихъ дыше свойскимъ греко-рускимъ слогомъ, якій встрѣчаеся на лучшихъ памятникахъ того рода въ нашихъ русскихъ церквахъ. Особенно плѣняль насъ ликъ Матери Божой съ дитятемъ, рекъ бысь, правдиве чудо греко-русского искусства, образецъ Кіевского прототипа”³³. Опосередковано про вплив на О. Рачинського обрядового руху свідчать виконаний митцем „Портрет митрополита Григорія Яхимовича” (Національний музей у Львові імені А. Шептицького; 1865; полотно, олія).

²⁸ Я. Гординський, *Op. cit.*, с. 96.

²⁹ *Въ цѣли поднесенія падающей...* [в:] „Слово”, чис. 73, Львів 1864, с. 292.

³⁰ По роспоряженію росс. правительства [в:] „Слово”, чис. 75, Львів 1865, с. 4.

³¹ Я. Гординський, *Op. cit.*, с. 173.

³² *Знакомый живописецъ нашъ...* [в:] „Слово”, чис. 94, Львів 1865, с. 4.

³³ *Ibidem*.

Про поїздку на Холмщину з 1865 р. мріяв Корнило Устиянович, метою якого було вивчення давніх пам'яток і на їх основі створення власних композицій. Плани митця реалізувалися після смерті матері в 1867 р. До Холма К. Устияновича запросив його давній товариш А. Шанковський. Звідти у грудні 1867 р. він виїхав до Варшави, а потім – до Санкт-Петербурга. Поїздка до Росії „ще більше скристалізувала [...] щиронародні погляди й почування” митця³⁴. Вони знайшли своє відображення у публікаціях 1880–1890-х років. Своїм сучасникам митець пояснював: „Треба тільки умѣти додивитись до того, що маємо. Треба умѣти тільки оцѣнити нашъ вѣковий добутокъ, треба тільки полюбити свої скарби и плекати и розвивати сили нашѣ, а станемо високо, бо и справдѣ не одинъ нарѣдъ, що чваниться культурою по-надъ нами, не має и десятои части тои оригинальности въ своихъ творахъ, що мы єи маємо, не показує и десятои части тыхъ талантѣвъ, що мы ихъ плодимъ”³⁵.

Виступи К. Устияновича у періодичних виданнях доповнюють сторінки його творчої біографії. Митець стверджував, що „пів сотні церков має мої ікони, п'ятнадцять іконостаси, одинадцять стінопис, у сімох залишив я, крім декоративних картин, вартісні твори мистецтва за час від 1862–1902 р.”³⁶. Упродовж багатьох років він шукав власної мистецької мови виразу, яка мала бути зрозуміла і близька українському народу, вивчав особливості українського мистецтва упродовж багатьох століть. У 1872 р. К. Устиянович їздив до Києва, жив у Києво-Печерській Лаврі, а повернувшись на батьківщину, привіз із собою багато рисунків, які виконав на підставі ікон XIII ст. у грецькому стилі³⁷. Вивчаючи і далі різночасові пам'ятки, реставруючи окремі з них, він прийшов до висновку, що українці упродовж багатьох століть виробили власну мистецьку школу: „По многихъ старыхъ церквахъ такъ оригинально понятіи и мальованіи иконы, особливожь картины церковно-историчніи, що можна смѣло говорити о завязавшихся початкахъ, вправдѣ дуже а дуже скромныхъ, а все таки початкахъ своєї питомой народно-церковной живописи”³⁸. Притому він неодноразово звертався до генія Тараса Шевченка, переосмислення якого дозволило йому зрозуміти, що „треба черпати з нашої славної бувальщини. Виводити з неї високі, геройські особи, історичні постаті, що світили б своїм прикладом і вчили б нащадків не піддаватися біді”³⁹. Помітні зміни в іконописі К. Устияновича намітилися лише наприкінці 1880-х років, коли він повторно вступив до Віденської академії образотворчого мистецтва, надавши

³⁴ К. Бобикевич, *Корнило Устиянович 1839–1904* [в:] „Дзвони: літературно-науковий журнал”, чис. 10, Львів 1938, с. 418.

³⁵ К. Н. Устиянович, *Де що о нашій живописи церковной* [в:] „Дѣло”, чис. 7, Львів 1888, с. 1.

³⁶ М. Голубець, *Мистецтво* [в:] *Історія української культури*, під ред. І. Крип'якевича, Львів 1937, с. 622.

³⁷ *Корнило Устиянович* [в:] „Правда: письмо літературно-політичне”, чис. 1, Львів 1872, с. 47.

³⁸ К. Н. Устиянович, *Op. cit.*, чис. 10, с. 1.

³⁹ К. Бобикевич, *Op. cit.*, чис. 10, с. 418.

перевагу майстер-школі історичного живопису під керівництвом Йозефа Матіаса Тренквальда (J. M. Trenkwald). Свій вибір митець пояснив у публікації 1888 р.: „Великі нѣмецкі артисты, якъ Овербекъ и Фирихъ, а за ними Купельвизеръ, Шольцъ и Тренквальдъ приготовили реформу въ штуцѣ церковной. Новѣйша живопись христьянская на Заходѣ, повертає до часо́въ Перуджина, то наслѣдує малярѣвъ нѣмецкихъ середныхъ вѣко́въ, якъ Гольбайна и другихъ; она о́дорвалася зовсѣмъ о́дъ живописи свѣтскои зъ еи натурализмомъ и пропагує: чистый идеальный, на антикахъ выпещеный, рисунокъ, стилистичну простоту кольориту и техничного виконувания... що бо́льше, показує явный наклѣнъ до византинизму, т. є. до такъ званихъ у насъ „богомазо́въ”, но и она прочуває, що та занедбана и зогиджена форма єсть єдино можливою формою для христьянской церковной живописи”⁴⁰. У цьому контексті слід зазначити, що більшість із згаданих митців (Йоганн Фрідріх Овербек (J. F. Overbeck), Йозеф фон Фюріх (J. Ritter von Führich), Леопольд Купельвізер (L. Kupelwieser) померли ще до приїзду К. Устияновича до Відня, а Юліус (?) Шольц (J. Scholtz) перебував тоді у Дрездені. На вибір митця вплинула також українська громадськість, яка називала Й. М. Тренквальда не інакше як „славний естетик”⁴¹.

За час перебування у Відні (1886–1887) К. Устиянович виконав відомий свій твір „Мойсей” (церква Преображення Господнього у Львові; 1887; полотно, олія). Митець почав трактувати картину на біблійну тематику „трибуною” проголошення ідей національних змагань. Зобразивши пророка на тлі вечірнього гірського краєвиду з кам’яними скрижалями, піднятими над головою, творчо переосмисливши старозавітний образ, художник представив людину-борця за поступ українського народу.

Картина К. Устияновича „Мойсей” експонувалася у 1887 р. у Відні, де отримала позитивні відгуки австрійських мистецтвознавців⁴². Після повернення до дому, автор виставив картину у приміщенні „Народного Дому”. Очевидці наголошували, що митець переосмислив пророка оригінально, незалежно від давніших композицій на цю тему. Один за другим відвідувачі виставки давали високу оцінку твору: „Що до основной думки и рисунку заслуговує послѣдний творѣ п. К. Устияновича бути почисленнымъ до найкрасшихъ творѣвъ штуки”⁴³; „П. Устияновичъ Мойсеемъ своимъ сотворивъ образъ, якого Русь галицкая зъ руской крови и кости доси не выдала, – „Мойсей” его честь приноситъ нашѣй Руси!”⁴⁴ та інші. Успіх картини „Мойсей” 1887 р. засвідчує поява у творчості митця наступних композицій із зображенням пророка. Дослідники іконописної

⁴⁰ К., Н. Устиянович, *Op. cit.*, чис. 9, с. 1.

⁴¹ П., *Корнило Н. Устиянович* [в:] „Дѣло”, чис. 89, Львів 1887, с. 3.

⁴² Н., *Найновѣйша композиція Корнила Устияновича „Мойсей”* [в:] „Дѣло”, чис. 62/63, Львів 1887, с. 4–5; П., *Op. cit.*

⁴³ В. Коцовскій, *Мойсей (Образъ Корнила Устияновича)* [в:] „Зоря: письмо литературно-наукове для русскихъ родинъ”, чис. 1, Львів 1888, с. 18.

⁴⁴ Л*, „Мойсей” *Корнила Устияновича* [в:] „Дѣло”, чис. 140, Львів 1887, с. 1.

спадщини К. Устияновича стверджують, що він виконав їх близько двох десятків⁴⁵. Вони присутні у розписах стін та іконах іконостасу в с. Бутини (село Сокальського р-ну; 1892–1893), районному центрі Миколаїв на Львівщині (1894), а також селах Мачишин (нині – Мацошин, Жовківського р-ну 1895), Буцнів (Тернопільський р-н Тернопільської обл.; 1895), Вістова (Калушський р-н; 1902) та інших.

У формуванні мистецького осередку, характер якого визначався „обрядовою війною” 1860-х років, велику роль відіграв Корнило Романовський, відомий перш за все публікаціями у періодичних виданнях Львова і Коломиї. Вони виступають кращим прикладом власної програми дослідження церковного малярства, в основі якої лежало багатоаспектне вивчення пам’яток із залученням літературних джерел. Це сприяло налагодженню системного і разом із тим критичного аналізу давнього і сучасного мистецтва, призвело до узагальнень і в результаті до об’єктивних висновків.

Опрацюванням питань церковного малярства займався К. Романовський у кількох напрямках. Він один із перших детально проаналізував іконопис церков західноукраїнських земель. На підставі власних спостережень митець дав декілька рекомендацій. На його думку, церкви у Львові повинні бути зразком для наслідування іншим⁴⁶. Головними він називав собор св. Юра і церкву Успіння Пресв. Богородиці, що було сприйнято далеко не однозначно. Це пояснюється великою популярністю книжки Т. Білоуса „Описаніє иконъ по церквахъ рускихъ въ столичномъ градѣ Львовѣ” (Львів, 1858), в якій іконостас церкви св. Параскеви П’ятниці поданий „яко образецъ оустроєнія иконостаса”⁴⁷. Не меншу роль щодо цього відіграла праця М. Попеля „Литургика или наука о Богослуженіи церкви греческо-каѳолической” (Львів, 1863), де у приклад ставився іконостас церкви Зішестя св. Духа Греко-католицької духовної семінарії у Львові⁴⁸.

Вагомою часткою праці К. Романовський було дослідження окремих ікон у церквах західноукраїнських земель. Аналізуючи їх, він акцентував увагу на тих, які суперечили грецькому обряду. У своїх статтях митець наголошував на тому, що зображення Бога-Отця у пророчому ряді іконостасів є впливом римо-католицького храму. Аналогічну думку він висловив також стосовно ікони „Хустина Вероніки”, бо вважав, що у нас „извѣстенъ нерукотворенный образъ Спасителя”⁴⁹.

⁴⁵ А. Коваль, *Образ Мойсея у творчості Корнила Устияновича: візуальна рецепція* [в:] „Народознавчі Зошити”, зощ. 6, Львів 2019, с. 1518.

⁴⁶ К. Р-й [К. Романовський], *Изъ села (Нѣчто о священной живописи)* [в:] „Слово”, чис. 41, Львів 1877, с. 2.

⁴⁷ Т. Білоус, *Описаніє иконъ по церквахъ рускихъ въ столичномъ градѣ Львовѣ*, Львовъ 1858, с. 58.

⁴⁸ М. О. Попель, *Литургика или наука о Богослуженіи церкви греческо-каѳолической*, Львовъ 1863, с. 583.

⁴⁹ К. Р-й, *Op. cit.*, с. 2.

Притому автор наголошував на тому, що вдосконалити іконопис можна виключно шляхом вивчення давніх зразків церковного малярства.

Поza увагою К. Романовського не залишився стінопис українських церков. Пишучи про нього, він декларував систему розписів, яка утвердилася ще в другій половині IX століття і знаменувала вищий рівень розвитку візантійського монументального мистецтва: „Стѣни храмовъ въ розныи вѣка украшались живописными изображениями [...] точь въ точь въ такомъ порядку: 1) Въ небѣ купола написанъ муже-подобный образъ Христа, яко Господа-Вседержителя, поглядающаго на землю и промышляющаго объ устройствѣ и ублаженіи ея. 2) В шеѣ купола изображены дориносимыи ангелы, служащіи общему владыцѣ своему. 3) Въ алтарномъ углубленіи Богоматерь, съ распростертыми руками, молящаяся о нашемъ спасеніи и о побѣдѣ надъ врагами. 4) На стѣнахъ: лики апостоловъ, мучениковъ, пророковъ и праотцевъ”⁵⁰. Ця система отримала одне з найбільших поширень. Вона частково використовувалася у соборі св. Софії в Константинополі. Найбільш зрілим її рішенням стала мозаїка у таких церквах, як Хосіос Лукас у Фокиді, Неа Моні, що на острові Хіос, Успіння Пресв. Богородиці у монастирі Дафні. Якщо говорити про українські землі, то вона була застосована найперше у соборі св. Софії і соборі св. архангела Михаїла у Києві. На мозаїці київських храмів у своїй праці наголошував М. Попель⁵¹, називав її кращим прикладами візантійського стилю. Враховуючи ймовірність безпосереднього вивчення художником тих чи тих пам’яток, схилиємося до думки, що він знайомився з цією системою оздоблення церков на підставі наукових праць когорти вчених. На західноукраїнських землях відомими були книжки Е. фон Муральта (E. von Muralt) „Briefe über den Gottesdienst der morgenländischen Kirche” (Ляйпціг, 1838), Д. Фурноаграфіота (Διονύσιος τοῦ ἐκ ΦορνάΔιονύσιος τοῦ ἐκ Φορνά), Й. Шефера (J. Schäfer) і А. Н. Дідрона (A. N. Didron) „Das Handbuch der Malerei vom Berge Athos” (Тріп, 1855), а також шеститомна праця Ф. Солнцева „Древности Россійскаго государства”, надрукована у Москві у 1849–1853 роках. З усієї доступної літератури К. Романовський вибрав „Четыре бесѣды Фотія святѣйшаго архієпископа константинопольскаго и разсужденіе о нихъ архимандрита Порфирія Успенскаго” (СПб, 1864). Це видання стало базовим у його праці. Звідти він взяв декілька цитат, передусім тих, що стосуються розписів храмів⁵².

Теоретичні праці, які підготував К. Романовський, ставили у приклад тим, хто приступав до оздоблення церков західноукраїнських земель⁵³. Це дозволяє припускати, що не менше значення відігравала його творча діяльність.

⁵⁰ К. Р-й, *Op. cit.*, с. 2.

⁵¹ М. О. Попель, *Op. cit.*, с. 94–95.

⁵² архієп. Фотій, *Четыре бесѣды Фотія святѣйшаго архієпископа константинопольскаго и разсужденіе о нихъ архимандрита Порфирія Успенскаго*, Санктпетербург 1864, с. 102–103.

⁵³ О. И. Бѣлоусъ, *Церкви русскія въ Галиціи и на Буковинѣ въ сравненіи съ храмами и зданіями у инныхъ, преимущественно у древнихъ народовъ*, Коломыя 1877, с. 106.

Упродовж життя художник, з його слів, прикрасив 60 церков на Закарпатті, Буковині і по всій Східній Галичині. Сьогодні нам відомо лише про деякі з них. У 1864 році він працював над 19 композиціями стінопису в церкві с. Новиця (село Калуського р-ну Івано-Франківської обл.), яку знищили у Першу світову війну. У 1872 р. виконав фрески (замальовані у радянський період) у церкві Вознесіння Господнього міста Борислава (місто обласного підпорядкування Львівської обл.). У цьому контексті варто зазначити, що у 2005 р. у церкві проводили роботи з метою розширення внутрішнього простору храму: „старі” стіни весною 2006 р. ліквідували. У 1874 р. художник намалював ікони для іконостасу церкви св. Юра у с. Дуліби (село Стрийського р-ну Львівської обл.). У Першу світову війну церква була знищена. Упродовж 1874–1875 років митець розмальовував церкву Успіння Пресв. Богородиці у с. Княждвір (село Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.): 1982 року вона згоріла. Великі втрати, які зазнала мистецька спадщина К. Романовського, не дозволяють проаналізувати образно-художню мову митця, дати оцінку його творчим здобуткам.

Суспільно політичні події 1850-х років, які мали місце в Австрії, спричинилися до „обрядової війни” 1860-х років на західноукраїнських землях. Греко-католицька церква, її діячі, яких підтримував Папа римський, зосередили увагу на відродженні церковно-мистецької сфери життя народу. Завдяки їхнім старанням активізувалося вивчення давніх церков, іконопису і стінопису, які були їхньою окрасою. До їхніх досягнень слід зарахувати усвідомлення широким загалом вагомості культури українського народу, його мистецької спадщини. Завдяки численним публікаціям на сторінках газети „Слово”, першочергового значення набули традиції, вивчення і переосмислення яких стало вагомим кроком до формування іконописної школи нового періоду.

„Обрядова війна” позначилася на творчості багатьох художників, серед яких виділяються такі особистості як Олександр Рачинський, Корнило Устиянович і Корнило Романовський. Відповідаючи на вимоги часу, вони звернулися до мистецтва минулих століть. Вивчаючи артефакти, здобутки митців інших європейських шкіл, знайомлячись із найновішими працями різних дослідників, кожен із них по-своєму спричинився до відродження національних рис церковного малярства. К. Устиянович велику увагу приділяв тематиці та образно-художній мові іконопису минулих століть. Звертаючись до образів святих, визначеними традиціями українського іконопису, він надавав їм нового звучання шляхом переосмислення перш за все досягнень австрійських живописців. У той же час К. Романовський відстоював повернення у храми ікон, які виконані на підставі давніх іконографічних зразків і відповідають грецькому обряду, популяризував систему розписів, добре відому в соборі св. Софії і соборі св. архангела Михаїла у Києві. Ідейно-естетична визначеність творчих пошуків О. Рачинського, К. Устияновича і К. Романовського, досягнення яких були високо оцінені суспільством, забезпечила появу на західноукраїнських землях самобутнього мистецького осередку, головною рисою якого було глибоке

розуміння творцями значення церковного мистецтва на шляху до ствердження українського народу, його історії та культури.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Бѣлоушъ Ѡ. И., *Описаніе иконъ по церквахъ рускихъ въ столичномъ градѣ Львовѣ*, Львовъ 1858. [Bilous T. I., *Opisanіe ikon po cerkvah ruskikh v stolyč'nom gradi L'vovі*, L'vov 1858.]
- Бѣлоушъ Ѡ. И., *Церкви русскія въ Галиціи и на Буковинѣ въ сравненіи съ храмами и зданіями у инныхъ, преимущественно у древнихъ народовъ*, Коломья 1877. [Bilous T. I., *Cerkvi russkiâ v Galicіi i na Bukovinі v sravnenіi s hramami i zdanіami u innih, preimušestvenno u drevnih narodov*, Kolomiâ 1877.]
- Бобикевич К., *Корнило Устиянович 1839–1904* [в:] „Дзвони: літературно-науковий журнал”, чис. 10, 11, Львів 1938, с. 417–481. [Bobikevič K., *Kornilo Ustiânovič 1839–1904* [v:] „Dzvoni: literaturno-naukovij žurnal”, čis. 10, 11, L'viv 1938, s. 417–481.]
- Вѣнцковский Д., *Григорій Яхимовичъ и современное русское движеніе: очеркъ*. Львовъ 1892. [Vinckovskij D., *Grigorij Âhimovič i sovremennoe russkoe dviženіe: očerk*. L'vov 1892.]
- Въ цѣли поднесенія падающей...* [в:] „Слово”, чис. 73, Львів 1864, с. 292. [*V cili podnesen'â padajušoi...* [v:] „Slovo”, čis. 73, L'viv 1864, s. 292.]
- Голубецъ М., *Мистецтво* [в:] *Історія української культури*, під ред. І. Крип'якевича, Львів 1937, с. 453–660. [Golubec' M., *Mistectvo* [v:] *Īstoriâ ukraińs'koі kul'turi*, під ред. І. Крип'якевича, L'viv 1937, s. 453–660.]
- Гординський Я., *До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих рр. XIX в.* Львів 1917. [Gordins'kij Â., *Do іstoriі kul'turnogo j političnogo žitâ v Galicіni u 60-tih rr. XIX w.* L'viv 1917.]
- Еще одно слово о нашемъ обрядѣ* [в:] „Слово”, чис. 1, Львів 1862, с. 2. [*Eše одно slovo o našom obrâdі* [v:] „Slovo”, čis. 1, L'viv 1862, s. 2.]
- Знакомитый живописецъ нашъ...* [в:] „Слово”, чис. 94, Львів 1865, с. 4. [*Znakomitij živopisec naš...* [v:] „Slovo”, čis. 94, L'viv 1865, s. 4.]
- Изъ Кіева* [в:] „Слово”, чис. 25, Львів 1864, с. 99. [*Iz Kіeva* [v:] „Slovo”, čis. 25, L'viv 1864, s. 99.]
- Изъ Подолья* [в:] „Слово”, чис. 51, Львів 1861, с. 284–285. [*Iz Podol'â* [v:] „Slovo”, čis. 51, L'viv 1861, s. 284–285.]
- Коваль А., *Образ Мойсея у творчості Корнила Устияновича: візуальна реценція* [в:] „Народознавчі Зошити”, зош. 6, Львів 2019, с. 1517–1524. [Koval' A., *Obraz Mojseâ u tvorčosti Kornila Ustiânoviča: vizual'na recepciâ* [w:] „Narodознавči зошити”, зош. 6, L'viv 2019, s. 1517–1524.]
- Корнило Устиянович* [в:] „Правда: письмо літературно-політичне”, чис. 1, Львів 1872, с. 47–48. [*Kornilo Ustiânovič* [v:] „Pravda: pis'mo literaturno-politične”, čis. 1, L'viv 1872, s. 47–48.]
- Коцовскій В., *Мойсей (Образъ Корнила Устияновича)* [в:] „Зоря: Письмо літературно-наукове для рускихъ родинъ”, чис. 1, Львів 1888, с. 17–18. [Kocovskij V., *Mojsej*.

- (*Obraz Kornila Ustianoviča*) [v:] „Zorâ: Pis'mo literaturno-naukove dlâ ruskikh rodin”, čis. 1, L'viv 1888, s. 17–18.]
- Л*, „Мойсей” Корнила Устияновича [в:] „Дѣло”, чис. 140, Львів 1887, с. 1. [Л*, „Mojsej” Kornila Ustianoviča [v:] „Dilo”, čis. 140, L'viv 1887, s. 1.]
- Левицький К., *Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: на підставі споминів*. Львів 1926. [Levic'kij K., *Īstoriâ političnoï dumki galic'kih ukraïnciv 1848–1914: na pidstavi spominiv*. L'viv 1926.]
- М. О., *Львовъ 27 Октоврія 1861* [в:] „Слово”, чис. 78, Львів 1861, с. 395. [М. О., *L'vov 27 Oktovriâ 1861* [v:] „Slovo”, čis. 78, L'viv 1861, s. 395.]
- Н., *Найновѣйша композиція Корнила Устияновича „Мойсей”* [в:] „Дѣло”, чис. 62/63, Львів 1887, с. 4–5. [N., *Najnoviŭŝa kompoziciâ Kornila Ustianoviča „Mojsej”* [v:] „Dilo”, čis. 62/63, L'viv 1887, s. 4–5.]
- Наумовичъ И., *Изъ Перемышлянъ* [в:] „Слово”, чис. 53, Львів 1861, с. 291–292. [Naumovič I., *Iz Peremišlân* [v:] „Slovo”, čis. 53, L'viv 1861, s. 291–292.]
- Наумовичъ И., *О дѣлахъ для Руси основныхъ: изъ Перемышлянъ* [в:] „Слово”, чис. 69–71, Львів 1861, с. 357–367. [Naumovič I., *O dilah dlâ Rusi osnovnih: iz Peremišlân* [v:] „Slovo”, čis. 69–71, L'viv 1861, s. 357–367.]
- Наумовичъ И., *Перемышляне 27. Сѣчня* [в:] „Слово”, чис. 9, Львів 1862, с. 34–35. [Naumovič I., *Peremišlâne 27. Sičnâ* [v:] „Slovo”, čis. 9, L'viv 1862, s. 34–35.]
- Наумовичъ И., *Якого роду суть измѣны и отклоненія отъ прежнихъ употребляемыхъ у насъ обрядовъ при Богослуженію?* [в:] „Слово”, чис. 24–29, Львів 1862, с. 93–114. [Naumovič I., *Âkogo rodu sut' izmîni i otklonenîâ ot prežnih upotreblâemih u nas obrâdov pri Bogosluženiû?* [v:] „Slovo”, čis. 24–29, L'viv 1862, s. 93–114.]
- О Конкордіи* [в:] „Слово”, чис. 87, Львів 1864, с. 341–342. [O Konkordii [v:] „Slovo”, čis. 87, L'viv 1862, s. 341–342.]
- Окружное посланіе Е. Святости Пія ІХ до Восточныхъ, съ Престоломъ Римскимъ соединенныхъ Архіереевъ, и пастьрское посланіе Его Превосходительства Митрополита Галицкогo и Архієпископа Львовскогo Григорія Бар. Яхимовича* [в:] „Слово”, чис. 45, 46, Львів 1862, с. 175–181. [Okružnoe poslanie E. Svâtosti Piâ IX do Vostočnih, s Prestolom Rimskim soedinennih Arhiereev, i pastirskoe poslanie Ego Prevoshoditel'stva Mitropolita Galickogo i Arhiєpiskopa L'vovskogo Grigoriâ Bar. Âhimoviča [v:] „Slovo”, čis. 45, 46, L'viv 1862, s. 175–181.]
- Олійник С. В., *Російські благодійні товариства як інструмент реалізації галицького напрямку зовнішньої політики імперії Романових (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)* [в:] „Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична”, вип. XIV, Кам'янець-Подільський 2018, с. 106–113. [Olijnik S. V., *Rosijs'ki blagodiŭnî tovaristva âk instrument realizaciï galic'kogo naprâmku zovnišn'oï politiki imperii Romanovih (druga polovina XIX – počatok XX st.)* [v:] „Īvan Ogiєnko i sučasna nauka ta osvita: naukoviŭ zbîrnik: seriâ Īstorična”, vip. XIV, Kam'ânesc'-Podil's'kij 2018, s. 106–113.]
- П., *Корнило Н. Устияновичъ* [в:] „Дѣло”, чис. 89, Львів 1887, с. 3. [P., *Kornilo N. Ustianovič* [v:] „Dilo”, čis. 89, L'viv 1887, s. 3.]
- По роспоряженію росс. правительства* [в:] „Слово”, чис. 75, Львів 1865, с. 4. [Po rosporâžen'û ross. pravitel'stva [v:] „Slovo”, čis. 75, L'viv 1865, s. 4.]

- Попель М. О., *Литургика или наука о Богослуженью церкви греческо-каатолической*, Львовъ 1863. [Popel' M. O., *Liturgika ili nauka o Bogoslužen'û cerkvi grečesko-katoličeskoj*, L'vov 1863.]
- Р-й К. [Романовський К.], *Изъ села (Нѣчто о священной живописи)* [в:] „Слово”, чис. 41, Львів 1877, с. 1–2. [R-j K. [Romanovs'kij K.], *Iz sela (Ničto o svâšennoj živopisi)* [v:] „Slovo”, čis. 41, L'viv 1877, s. 1–2.]
- Русинъ Еремій [Кобринський Й.], *Чого маємъ желати? Отъ Коломыи* [в:] „Слово”, чис. 32, 33, 46–48, Львів 1861, с. 190–272. [Rusin Eremij [Kobrins'kij J.], *Čogo maet želati? Ot Kolomii* [v:] „Slovo”, čis. 32, 33, 46–48, L'viv 1861, s. 190–272.]
- [Терлецький В.], *Проповѣдь Пр. О. Володимира Терлецкого, сказанная на дню 27. Юлія (7. Авг.) с. г. въ церкви св. Онуфрія во Львовѣ* [в:] „Слово”, чис. 66, 67, Львів 1862, с. 259–265. [[Terlec'kij V.], *Propovid' Pr. O. Volodimira Terleckogo, skazannâ na dnû 27. Ŭliâ (7. Avg.) s. g. v cerkvi sv. Onufriâ vo L'vovi* [v:] „Slovo”, čis. 66, 67, L'viv 1862, s. 259–265.]
- Трещаківскій [Трещаківський Л.], *Изъ Городка* [в:] „Слово”, чис. 93, Львів 1861, с. 454; чис. 13, Львів 1862, с. 50. [Trešakovskij [Trešakivs'kij L.], *Iz Gorodka* [v:] „Slovo”, čis. 93, L'viv 1861, s. 454; čis. 13, L'viv 1862, s. 50.]
- Устіянович К. Н., *Де що о нашой живописи церковной* [в:] „Дѣло”, чис. 7, 9, 10, Львів 1888, с. 1–2. [Ustiânovič' K. N., *De šo o našij živopisi cerkovnij* [v:] „Dilo”, čis. 7, 9, 10, L'viv 1888, s. 1–2.]
- Фотій, архієп., *Четыре бесѣды Фотія святѣйшаго архієпископа константинопольскаго и разсужденіе о нихъ архимандрита Порфирія Успенскаго*, Санктпетербургъ 1864. [Fotij, arkhiep., *Četire besidi Fotiâ svâtijšago arhìepiskopa konstantinopol'skago i razsuždenie o nih arhimandrita Porfiriâ Uspenskago*, Sanktpeterburg 1864.]
- Jachimowicz G., *Venerabili Archidioecetano saeculari et regulari Clero salutem in Domino* [Od archidiecesanum saecularem et regular clerum litterae pastorales], Leopoli 1862.

Лариса Купчинська – кандидат мистецтвознавства, доцент; Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника.

zgłoszenie artykułu: 13 lutego 2022
przyjęcie artykułu do druku: 20 maja 2022